

Тыпы моўных афарызмаў

Я.Я. ІВАНОЎ

У артыкуле даследуюцца тыпы моўных афарызмаў (прыказак і крылатых выразаў) у залежнасці ад іх структурных, семантычных, утваральных, камбінаторных уласцівасцей у парадыгматычным і сінтагматычным аспектах (на матэрыяле беларускай, а таксама рускай, польскай, англійскай моў).

Ключавыя словы: афарызм, прыказка, крылаты выраз, тып, структура, семантыка, утварэнне, ужыванне.

The article examines the types of linguistic aphorisms (proverbs and catchphrases) depending on their structural, semantic, formative, combinatorial properties in paradigmatic and syntagmatic aspects (based on the material of the Belarusian language, as well as Russian, Polish, and English).

Keywords: aphorism, proverb, catchphrase, type, structure, semantics, formation, usage.

Уводзіны. Афарыстычныя паводле зместу і формы парэміі і крылатыя словы складаюць мноства адзінак – **моўныя афарызмы**, якія рэгулярна ўжываюцца ў маўленні накіраванага лексічных і фразеалагічных адзінак і ўтвараюць уласную падсістэму ў мове [1, с. 71–80], [2, с. 81–82], [3, с. 80–84]. Моўныя афарызмы выкарыстоўваюцца ў маўленні для адлюстравання такіх фрагментаў рэчаіснасці, як універсальныя заканамернасці (іх нельга прама і непасрэдна абазначыць лексічнымі і фразеалагічнымі адзінкамі) [2, с. 93], [3, с. 72]. У гэтым сэнсе моўныя афарызмы проціпастаўлены адначасова і словам, і фразеалагізмам, паміж якімі, як вядома, не існуе жорсткай мяжы ў намінацыі (шмат фразеалагізмаў азначаюць, як і словы, прадметы, якасці, характарыстыкі, узаемадзеянні і іншыя паняццёвыя фрагменты рэчаіснасці). Параўн.: *высокі* ‘выдатны па свайму значэнню, вельмі важны; пачэсны, шаноўны’ (у адным са значэнняў); *высока лятаць* ‘займаць значнае становішча ў жыцці, грамадстве’ [4, т. 1, с. 590]; *Высока лятаеш, ды нізка сядзеш* ‘Становішча ў жыцці можа рэзка пагоршыцца’ [5, с. 208]; тое самае і ў іншых мовах: руск. *держат язык за зубами* ‘молчаць, не болтаць’ [6, с. 138]; *Ешь тирог с грибами, а язык держи за зубами* ‘Не говори ничего лишнего’ [7, с. 115] і да т. п.

Моўныя афарызмы амаль не даследаваны як цэласная сукупнасць адзінак [8, с. 100–106]. Найбольш апісана такая іх колькасная распаўсюджаная разнавіднасць, як прыказкі [9, с. 38–45]. Аднак моўныя ўласцівасці прыказак апісваюцца, як правіла, пад значным уплывам іх разумення або як малой жанравай формы фальклору, або як часткі фразеалагічнай падсістэмы мовы, у тым ліку і ў тых выпадках, калі прыказкі разглядаюцца ў якасці аб’екта вывучэння парэміялогіі як «асобнага раздзела мовазнаўства» [10]. Па-за ўвагай даследчыкаў застаюцца многія лінгвістычныя характарыстыкі моўных афарызмаў (уласцівыя найперш прыказкам) і адпаведныя іх тыпы.

Мэта даследавання – вызначыць і апісаць лінгвістычна значныя параметры і тыпы моўных афарызмаў як асобнага класа ўстойлівых адзінак (на матэрыяле сучаснай беларускай мовы з верыфікацыяй іх асобных параметраў і тыпаў таксама на матэрыяле рускай, польскай і англійскай моў).

Асноўная частка. Моўныя афарызмы – гэта інтэграцыйны агульны клас афарыстычных адзінак [2, с. 66–71], [3, с. 38–39], [8, с. 104–105], які складаецца з парэмій (пераважна прыказак) [11] і масава ўзнаўляльных літаратурных цытат (крылатых выразаў) [12], [13], [14]. Устаноўлена, што моўныя афарызмы дыферэнцуюцца на пэўныя падкласы (тыпы) на падставе лінгвістычна значных адрозненняў у структуры, у адпаведнасці планаў зместу і выяўлення, у асаблівасцях утварэння, у камбінаторных здольнасцях пры ўжыванні ў маўленні.

Так, моўныя афарызмы паводле структурнага аб’ёму, які прама ўплывае на форму іх функцыянавання ў маўленні, размяжоўваюцца на **непадзельныя** і **падзельныя** (першыя не маюць скарачаных форм, другія могуць іх мець).

Структурна непадзельныя адзінкі заўсёды ўжываюцца ў поўнай форме (хоць і могуць падпадаць у маўленні эліпісісу, як правіла, фінальнай часткі), напр.: *Дыму без агню не бывае* (*Дыму без агню...*); *Сказана – зроблена*; *Хата рагата*; тое самае і ў іншых мовах: руск. *Бог любит троицу*; *Рукописи не горят*; *Стерпится – слюбится* (*Стерпится...*); польск. *Każdy kraj ma swój raj* (*Każdy kraj ma swój...*); *Świata nie przerobisz*; англ. *An Englishman's house is his castle*; *Better late than never* (*Better late than...*); *The biter is sometimes bit* і да т. п.

Структурна падзельныя моўныя афарызмы дыферэнцуюцца на наступныя групы.

1. Тыя, што складаюцца з двух самастойных адзінак, здольных ужывацца паасобку, напр.: *Добра таго біць, каму баліць, добра таго лаіць, хто сорама маіць* (дзве скарочаныя формы – *Добра таго біць, каму баліць* і *Добра таго лаіць, хто сорама маіць*); *Жыццё кароткае, мастацтва – вечнае* (дзве скарочаныя формы – *Жыццё кароткае* і *Мастацтва – вечнае*); *Худы – хоць куды, а тлусты – чалавек пусты* (дзве скарочаныя формы – *Худы – хоць куды* і *Тлусты – чалавек пусты*); *Усё цячэ, усё (з-)мяняецца* (дзве скарочаныя формы – *Усё цячэ* і *Усё (з-)мяняецца*); тое самае і ў іншых мовах: руск. *И крута гора, да забывчива, и лиха беда, да избывчива* (дзве скарочаныя формы – *Крута гора, да забывчива* і *Лиха беда, да избывчива*); *Молодым – везде у нас дорога, старикам – везде у нас почет* (дзве скарочаныя формы – *Молодым – везде у нас дорога* і *Старикам – везде у нас почет*); *Первый снег – не зима, первая зазноба – не невеста* (дзве скарочаныя формы – *Первый снег – не зима* і *Первая зазноба – не невеста*); *Сапожник без сапог, портной без портков* (дзве скарочаныя формы – *Сапожник без сапог* і *Портной без портков*) і да т. п.

2. Тыя, што складаюцца са зместава самастойнага і залежнага кампанентаў (адзін з іх, часцей залежны, рэгулярна скарачаецца ў маўленні і можа ўвогуле з цягам часу знікнуць з актыўнага ўжывання), напр.: *Адзін з'еш хоць вала, <дык> адна хвала <а пакрысе, ды ўсе>*; *Бяда адна не ходзіць <за сабою другую водзіць>*; *Да пары збан (жбан) ваду носіць <ручка (вушка) адарвецца – збан паб'ецца>*; *Малыя дзеткі – малыя бедкі <падрастуць дзеткі – падрастуць і бедкі>*; *На чужой старане і жук мяса <і старая баба – маладзіца>*; *Так нічога не бывае <усё за грошы>*; тое ж і ў іншых мовах: руск. *Береги <платье снову, а> честь смолоду*; *Бог не без милости <казак не без счастья>*; *Вольному воля <спасённому рай>*; *Голод не тётка <пирожка не подсунет>*; *Голый, что святой <беды не боится>*; *Девичий стыд до порога <а переступила, так и забыла>*; *Что <ни> город, то норы <что ни деревня, то обычай>* і да т. п.

3. Тыя, у складзе якіх рэгулярна скарачаюцца асобныя зместава неістотныя лексічныя кампаненты, напр.: *<Добра> смяецца той, хто смяецца апошні*; *Збоку <заўсёды> лепш відно*; *Пакуль <у (на) гумне> цэп, патуль (дагуль) <на стале> хлеб*; *Усякая будзе гаспадыня, калі <мукі> поўная скрыня*; *Які <чорт> Хомка, такая яго жонка*; тое самае і ў іншых мовах: руск. *Воду <в ступе> толочь – вода и будет*; *<Если> хочешь мира, готовься к войне*; *Кто в море не бывал, тот <досыта> богу не маливался*; *<Летний> день год кормит* і да т. п.

Паводле захавання формы пры ўжыванні ў маўленні моўныя афарызмы падзяляюцца на дзве групы: **неварыятаўныя** (не маюць фармальных варыянтаў) і **варыятаўныя** (маюць фармальныя варыянты), пры гэтым асобныя варыянты могуць быць паводле літаратурнай нормы функцыянальна абмежаваны і/або стылістычна маркіраваны, напр.: *Апёкся на малацэ, дык і на халодную ваду дзьмуць будзеш або Апёкшыся малаком, ваду студзяць або Апёкшыся на малацэ, <і> на ваду дзьмеш (дзьмухаеш) або Хто апарыцца на малацэ, той і на ваду дзьмухае* [11, с. 75]; тое самае і ў іншых мовах: руск. *Бей сороку и ворону, добьёшься и до белого лебедя або Бей галку и ворону: руку набьёшь, сокола убьёшь* [7, с. 41]; *Долго спать – долг (долгу) наспать або Долго спать, с долгом встать або Спать долго – встать (жить) с долгом* [7, с. 107] або *Долго срать – долг насрать або Срать долго – жить с долгом* (абсцэнныя формы) і да т. п. Праблема вызначэння межаў варыятаўнасці застаецца актуальнай для прыказкавых афарызмаў.

Паводле спосабу сувязі з іншымі адзінкамі ў маўленні моўныя афарызмы падзяляюцца на **нязменлівыя** і **зменлівыя** (першыя не ўтвараюць фармальных сувязяў з іншымі адзінкамі і, адпаведна, не маюць парадыгмы форм свайго ўжывання, другія такія сувязі і такую парадыгму форм маюць).

Нязменлівых моўных афарызмаў менш, чым зменлівых, яны звычайна не маюць дзеяслоўных кампанентаў, адносяцца да непадзельных і неварыятыўных, маюць рытмічную будову фразы і рыфму, напр.: *Голад не дзядзіна; За пераборы лапці ды аборы; Кроў людская не вадзіца*; тое самае і ў іншых мовах: руск. *Бедность не порок; Каков поп, таков и приход; Лиха беда начало; Своя рука владыка*; польск. *Bez Boga ani do proga; Praca zawsze popłaca*; англ. *Like lather, like son; Time is money* і да т. п.

Зменлівыя моўныя афарызмы маюць у маўленні розныя формы ўжывання, якія ў сукупнасці ўтвараюць парадыгму форм, напр.: *Сказана – зроблена / Сказаў – зрабіў / Сказалі – зрабілі*; руск. *Лбом стену не пробьёшь / Лбом стену не пробить / Лбом стену не пробивают / Лбом стену не пробил* і да т. п.

Парадыгматычныя формы моўных афарызмаў могуць у кантэксце зместава канкрэтызавацца – станавіцца рэферэнтнымі (набываць часавую ці суб'ектна-аб'ектную лакалізацыю), напр.: *Славiк, сам балбатлівы, паважася людзей немнагаслоўных і рашучых: сказаў – зрабіў* (І. Шамякін, «Сэрца на далоні») (форма прыказкі захоўвае абагульнена-ўніверсальны змест, рэферэнцыі няма, паколькі тут *Сказаў – зрабіў* адносіцца да адпаведнай катэгорыі людзей, да якіх належыць і *Славiк*); *А чаму нельга так працаваць, як мой сябра Шэлег? Сказаў – зрабіў. Без усялякіх парад, графікаў...* (Л. Гаўрылкін, «У адстаўцы») (форма прыказкі зместава канкрэтызуецца ў маўленні, становіцца рэферэнтнай, паколькі тут *Сказаў – зрабіў* пэўны чалавек – *Шэлег*) і да т. п.

Па адпаведнасці планаў зместу і выяўлення моўныя афарызмы падзяляюцца на тыя, што функцыянуюць толькі **як нерэферэнтныя** – *Назад не прыдзе хваля тая, што з быстрой рэчкай упывае* (Я. Колас) (ужываецца ў маўленні безадносна якіх бы то ні было канкрэтных хвалі і рэчкі), могуць функцыянаваць адначасова **як нерэферэнтныя і як рэферэнтныя** – *Які музыка, такое і гране* (пры ўжыванні ў маўленні *музыка і гране* могуць разумецца і ўвогуле, як клас аб'ектаў, і ў дачыненні да дадзенага музыканта і яго грана), функцыянуюць толькі **як рэферэнтныя** – *З паршывай (шалудзівай) авечкі хоць шэрсці (воўны, поўсці) касмык (касмыль)* (ужываецца ў маўленні як рэферэнтнае выказванне ў дачыненні да пэўнай асобы, гаворыцца з непашанай да таго, каго называюць *паршывай (шалудзівай) авечкай*).

Моўныя афарызмы ўступаюць паміж сабой у **парадыгматычныя сувязі** трох відаў: семантычныя (сінанімія, антанімія, аманімія, прадметна-паняційныя палі, асацыяцыйныя групы), формаўтваральныя (формаўтваральныя тыпы), афарызмаўтваральныя (утваральныя сувязі, спосабы ўтварэння).

Семантычныя сувязі дыферэнцыруюць моўныя афарызмы на пяць груп адпаведна пэўнаму тыпу семантычнай сувязі.

Сінанімічныя моўныя афарызмы, якія з'яўляюцца даволі распаўсюджанымі, асабліва ў дачыненні да прыказак, напр.: *Ад кривога дрэва не бывает прямога ценю = Вещейка ад дрэва недалёка адскочыла = Калі бацька рыбак, то і сын глядзіць на ваду = Яблык ад яблыні недалёка коціцца (падае) = Якая клёпка, такая бочка, якая маці, такая дочка = Які куст, такі і адростак = Якое дрэва, такі <і> клін, які бацька, такі <і> сын або Які дуб, такі і тын, які бацька, такі і сын = Якое карэнне, такое і насенне* (з агульным значэннем 'Дзеці пераймаюць схільнасці, прывычкі, недахопы, заганы і г. д. ад сваіх бацькоў') [11, с. 61, 115, 250, 611, 615, 618, 625, 626] і да т. п. Трэба заўважыць, што адносіны сінаніміі неабходна адрозніваць ад т.зв. «квазісінаніміі», г.зн. ад зместавай блізкасці моўных афарызмаў з прычыны ўжывання ў іх аднолькавых лексічных кампанентаў, напр.: *Гаспадарка – клапатарка* 'Гаспадарка патрабуе вялікіх клопатаў' і *Гаспадарку весці – не лапці плесці* 'Гаспадарку весці – не лёгкае справа' [11, с. 135]; тое самае і ў іншых мовах: польск. *Kto rapo projektuje, wieczorem żałuje – Kto się śmieje, wieczór płacze* [15, s. 184] і да т. п.

Антанімічныя моўныя афарызмы, якія сустракаюцца значна радзей за сінанімічныя, напр.: *Работа і корміць і поіць vs. Работа дурных любіць*; тое самае і ў іншых мовах: руск. *Берегите мужчин vs. Берегите женщин* (крылатыя афарызмы) [16, с. 56]; англ. *Experience is the mother of wisdom* «Досвед – маці мудрасці» vs. *Experience is the teacher of fools* «Досвед – настаўнік дурняў» [17, пров. 196, 197]; *Absence makes the heart grow fonder* «Расставанне робіць каханне больш моцным» vs. *Out of sight, out of mind* «Па-за зрокам, па-за думкай»

[17, prov. 1, 550] і да т. п. Трэба адзначыць, што адносіны антаніміі неабходна адрозніваць ад «квазіантаніміі», калі моўныя афарызмы можна проціпаставіць адзін аднаму на лексічна-семантычным узроўні, аднак паміж імі ўзнікаюць зместавыя адносіны не супрацьлегласці, а блізкасці, напр.: *Работа не заяц, не ўцячэ – Работы ніколі не пераробіш*; тое самае і ў іншых мовах: руск. *Глупость не порок – Бедность не порок*; польск. *Kto kogo miluje, tego mǎrjuje – Kto kogo miluje, wad jego nie czuje* [15, s. 116] і да т. п.

Аманімічныя моўныя афарызмы, якія з'яўляюцца яшчэ больш рэдкай з'явай, напр.: *Бог не выдасць (не дасць, не папусціць, не прадасць), свіння не з'есць* ('Нічога кепскага не павінна здарыцца' або 'Усё пагрозлівае, небяспечнае мінецца' або 'З рызыкаўнага становішча будзе выйсце') [11, с. 92–93]; тое самае і ў іншых мовах: руск. *Дёшева рыба на чужом блюде* ('Чужого не жалко' або 'Чужое – плохое') і да т. п.

Прадметна-паняццёвыя палі моўных афарызмаў – групы адзінак, аб'яднаных на падставе пэўных прадметных паняццяў, адлюстраваных у ключавых лексічных кампанентах, напр.: «Работа» – *Ад (з) работы коні дохнуць; Работа дурняў любіць; Работа і корміць і поіць; Работа не заяц, не ўцячэ; Работы ніколі (век) не пераробіш; Якая плата, такая і работа* і г. д.; тое самае і ў іншых мовах: польск. «*Mądry*» – *Co jeden głupi popsuje, tysiąc mądrych nie naprawi; Lepiej z mądrym zgubić niż z głupim znaleźć; Lepszy nieprzyjaciel mądry niż przyjaciel głupi; Mądry głupiemu zawsze ustępuje, a głupi się z tego raduje; Mądrej głowie dość dwie słowie; Mądry Polak po szkodzie; Mądry i głupi wszystko za pieniądze kupi; Mądry się bogaci, gdy głupi traci; Mądry nie jest, co drugiemu nie poradzi; Niewielka sztuka być mądrym między głupimi; Nikt się mądrym nie rodzi, ale staje; Z mądrego śmieje się bogaty* і г. д. Прадметна-паняццёвыя палі эксплікуюцца ў парэміяграфічных крыніцах або ў межах прадметна-тэматычнай класіфікацыі прыказкавага матэрыялу, напрыклад, у «Прыказкі і прымаўкі» (1976) М.Я. Грынблата, «Пословицы русского народа» (1862) У.І. Даля і г. д., або пры вылучэнні семантычна дамінантных лексічных кампанентаў прыказак, напрыклад, у «Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich» (1969–1978), «The Oxford Dictionary of Proverbs» (2008). Прадметна-тэматычная класіфікацыя прыказак не набыла ў сучасным мовазнаўстве адназначнага метадалагічнага і тэарэтычнага абгрунтавання.

Асацыяцыйныя групы моўных афарызмаў – мноствы адзінак, аб'яднаныя паводле асацыяцыйных сувязяў на падставе аднолькавых лексічных кампанентаў, напр.: «**Агонь**» – *Агонь агнём не гасяць; Дыму без агню не бывае; З аднаго палена агню не раскладаюць; Злодзей хоць вузлы пакіне, а агонь усё забярэ* і г. д.; «**Вада**» – *Апёкшыся малаком, ваду студзяць; Зваранай рыбе вада не патрэбна; Каб рыбу есці, трэба ў ваду лезці; Кроў не вадзіца; Пад ляжачы камень вада не бяжыць; У ціхай вадзе чэрці водзяцца; Хто зявае, той ваду сярбае; Ціхая вада грэблю рве* і г. д.

Формаўтваральныя парадыгматычныя сувязі прадстаўлены ў чатырох групах моўных афарызмаў паводле асноўных формаўтваральных тыпаў.

Моўныя афарызмы **са зменлівым дзеяслоўным кампанентам** (як правіла, у часавых формах), напр.: *Сказана – зроблена / Сказаў – зрабіў / Сказалі – Зрабілі*; тое самае і ў іншых мовах: руск. *Лбом стену не пробьёшь / Лбом стену не пробить / Лбом стену не пробивают / Лбом стену [ещё никто] не пробил*; польск. *Żadna praca nie hańbi / Żadna praca nie będzie hańbić / Żadna praca nie była zhańbiona*; англ. *Care will kill a cat / Care killed a cat / Care killing a cat* і да т. п.

Моўныя афарызмы **са зменлівым іменным кампанентам** (як правіла, у формах па ліку), напр.: *Ваўка баяцца – у лес не хадзіць / Ваўкоў баяцца – у лес не хадзіць*; тое самае і ў іншых мовах: руск. *Дурака и в алтаре бьют / Дураков и в алтаре бьют; С миру по нитке – голому рубаика / С миру по нитке – голым рубаики*; польск. *Błędów nie robi ten co nic nie robi / Błędu nie robi ten co nic nie robi*; англ. *Better an egg today than a hen tomorrow / Better an eggs today than a hens tomorrow* і да т. п.

Моўныя афарызмы **са зменлівымі дзеяслоўным і іменным кампанентамі**, напр.: *Багаты дзівіцца, чым бедны жывіцца / Багаты здзівіўся б, чым бедны пажывіўся / Багатыя дзівяцца, чым бедныя жывяцца*; тое самае і ў іншых мовах: руск. *С дураком пива не сварішь / С дураком пива варить не будешь / С дураками пива не варят / С дураками пива не наварішь*; польск. *Kiedy krótko, to się jeszcze rwie / Za krótkie były, to się jeszcze urwały*; англ. *All good things come to an end / This good thing has come to an end / Every good thing comes to an end* і да т. п.

Моўныя афарызмы з **нязменлівымі кампанентамі** (як правіла, у бездзеяслоўных сказах), напр.: *Вочы – люстра душы; Грошы – вада*; тое самае і ў іншых мовах: руск. *Семь бед – один ответ; У всякого скота своя пестрота*; польск. *Co kraj to obyczaj; Jaka głowa, taka towa*; англ. *Blood is thicker than water; Love is blind* і да т. п.

Вызначэнне асаблівасцей формаўтваральных парадыгматычных сувязей паміж моўнымі афарызмамі з’яўляецца актуальнай праблемай лінгвістычнага вывучэння афарызма.

Афарызмаўтваральныя парадыгматычныя сувязі паміж моўнымі афарызмамі маюць дзве асноўныя разнавіднасці, якія прадстаўлены ў межах дзвюх адпаведных груп адзінак.

Моўныя афарызмы, якія маюць утваральныя сувязі паміж сабой (адзінкі, утвораныя адна ад адной), напр.: *Новы венік чыста мяце* (фіксацыя 1898 г.) → *Новая мятла чыста мяце* (1938 г.) → *Новая мятла па-свойму мяце* (1952 г.) → *Новая мятла і па-новаму мяце* (1965 г.) [18, т. 1, с. 343]; тое самае і ў іншых мовах: польск. *Łacniej jest rozkazać, niż zakażać* (фіксацыя 1683 г., 1900 г.) → *Łatwiej rozkazywać, niż czynić* (1689 г.) → *Łatwiej rozkazywać, niż wykonać* (фіксацыя 1894 г., 1957 г.) → *Łacniej rozkazywać, niż wykonać* (1896 г.) [19, т. 3, с. 75]; лац. *Per aspera ad astra* → англ. *Through hardship to the stars* «Праз цяжкасці да зоркаў» [17, prov. 682] → *Hitch your wagon to a star* «Цягні свой воз да зоркаў» (R.W. Emerson) [17, prov. 307] і да т. п.

Моўныя афарызмы аднаго ўтваральнага тыпу (адзінкі, утвораныя на адзін узор, адным спосабам, па адной структурна-семантычнай і / або фармальна-сінтаксічнай мадэлі), напр.: *Якая заслуга, такая і пашана; Якая клёпка, такая бочка, якая маці, такая дочка; Якая на свінні шэрсць, такая ёй і чэсць; Якая птушка, такое і гняздзечка; Якая справа, такая і слава; Які госць, такое і частаванне; Які куст, такі і адростак; Які музыка, такая і музыка (такое і гранне); Які пан, такі і слуга; Які поп, такі і прыход; Які прывет, такі прыём; Які Хомка, такая яго жонка; Якія сані, такі і гаспадар; Якое дрэва, такі <i>клін, які бацька, такі <i>сын; Якое карэнне, такое і насенне; Якое семя, такое і племя і г. д.*; тое самае і ў іншых мовах: руск. *Был бы бык, а мясо будет; Была бы невеста, а сваха будет; Была бы спина, найдётся и вина; Была бы шея, а хомут найдётся; Была бы шуба, а вишн будут; Были бы кости, а мясо будет (нарастёт); Было бы болото, а черти будут (найдутся); Было бы вино, а пьяны будем; Было бы корыто, а свиньи найдутся* і г. д.

Паводле спосабаў утварэння моўныя афарызмы размяжоўваюцца на **невыводныя** адзінкі (шляхам узуалізацыі аказіянальнага афарызма) і **выводныя** адзінкі (у іх межах вылучаюцца **адфразеалагічныя, адфразавыя, адафарыстычныя**), што ўжо апісана ў адной з нашых ранейшых прац [20].

Моўныя афарызмы ўступаюць таксама і ў сінтагматычныя сувязі, у выніку якіх могуць спараджацца як разнастайныя камбінацыі адзінак у пэўных тэкстах, так і тэксты адметнага тыпу (якія складаюцца пераважна з адных моўных афарызмаў).

Моўныя афарызмы, якія здольны камбінавацца ў тэксце (спалучэнні некалькіх адзінак, звычайна двух-трох), прызначаны адлюстроўваць, як правіла, або вынікаючыя адна з адной, або блізкія па змесце думкі, пры гэтым камбінаваныя моўныя афарызмы часта звязаны паміж сабой прыслоўнымі адносінамі, напр.: *Вядома, у страху вочы вялікія. Анёкся на малацэ, дык і на халодную вадку дзьмуць будзеи* (В. Вольскі, «Несцерка»); *Дзёда-дзед з захапленнем назіраў за ваўком і авечкай. Што гэта? Мір на зямлі? Ці ж так? Што ж... без ветру і дуб не шуміць. Калі Зміцер хіцер, дык і Матрона не варона. Паспрабую і я...* (З. Бядуля, «Сярэбраная табакерка»); *Вольга Сідараўна з малых гадоў даводзіла сыну, што добрага ніколі не замнога, бо жыць – не мех сшыць, з аднаго палена агню не раскладаюць і з шыла не зробіш мыла* («Настаўніцкая газета», 10.06.2000); тое самае і ў іншых мовах: руск. *Воротись, Иван Молодой Сержант, да женись ты на мне, так мы бы с тобою и стали жить да поживать; любишь – так скажи, а не любишь – откажи! Запрос в карман не лезет* (В.И. Даль, «Сказка о Иване Молодом Сержанте»); *Закон, что дышло, хе-хе, – забубнил Ездаков, – куда повернул – туда и вышло. На бумаге все гладко, хорошо... Нет, ты попробуй-ка в тайге... с этим каторжным человеком.* (В.Я. Шишков, «Угрюм-река») і да т. п.

У выпадках спалучэнняў у маўленні з афарыстычнымі адзінкамі іншых класаў (найперш, непрэцэдэнтнымі) моўныя афарызмы ў кантэксце, як правіла, займаюць прагматычна ключавую пазіцыю або адыгрываюць зместава дамінуючую ролю. Напр.: *Што ж было б, дзедка, каб ніхто не мяшаўся. Хто б нас абстояў тады? – Бог... На Бога*

спадзявацца трэба. Без Бога ні да парога (Р. Мурашка, «Сын»); тое самае і ў іншых мовах: руск. *Пойди, пойді. Не смыслишь ничего, не мешайся! Знай сверчок свой шесток, убирайся!* (Н.В. Гоголь, «Женитьба»); польск. *Czas płynie i zabija rany... Tylko dajcie mu czas, Dajcie czasowi czas!* (E. Stachura); *Człowiek człowiekowi wilkiem! Lecz ty się nie daj zwilczyć! Człowiek człowiekowi bliźnim! Z bliźnim się możesz zbliżyć!* (E. Stachura) і да т. п.

Моўныя афарызмы, з якіх складаюцца асобныя тэксты – гэта спалучэнні адзінак па-за маўленчым кантэкстам, пераважна ў выглядзе літаратурных твораў малых жанраў – вершаў, кароткіх эсэ. Моўныя афарызмы ў такім выпадку ўжываюцца, як правіла, у парадыгматычных формах або перафразуюцца ў мэтах захавання фармальнай цэласнасці тэксту. Напр., верш П. Панчанкі «Простыя ісціны» (1973) складаецца ў асноўным з моўных афарызмаў: *Мы ўсе аматары амністый, // І патуранняў, і спагад. // Няма складаней простых ісцін, // Што «пройдзеш свет, але назад...». // Я свет няпраўдай не праходзіў, // Быў часам тлум у галаве – // То бузіна расце ў гародзе, То дзядзька ў Кіеве жыве. // Бог зберагае беражоных – // Сівая прымаўка бабуль, // А на ражон не лезь піжонам, // І не кажы ты «гон» пакуль... // І хоць не хочаш – заякочаш, // Калі, кума, ты падпіла. // Вышэй пупа, брат, не падскочыш, // Хоць з’еш вала – адна хвала. // І хай ты будзеш вельмі сыты // І на патэльні тук падскроб, // А ўсё-ткі і вала з’ясі ты // І нечакана скажаш «гон». // Так век жыві і век вучыся, // Не плюй у студню... Гэта так... // Як доктар, сам лепш палячыся // І на ўсе рукі будзь мастак. // Час нашы беды перамеліць, // Сыны цыбатыя растуць, // Яны і самі зразумеюць // Складаных ісцін прастату* (дзе тлустым шрыфтам вылучаны моўныя афарызмы і іх індывідуальна-аўтарскія перафразаванні ў кантэксце). Тое самае ў іншых мовах: руск. – *Семь раз отмерь, да раз отрежь, – Начал сапожник без сапог, – И потрудись, ведь без труда, Я рыбку вытащить не смог. <...> Нет лучше доли, поестъ чем вволю, Начни лишь кушать, аппетит придёт, Лоб разобьёт себе дурак мольбою, Счастье пока своё кузнец куёт... <...> Ученье – свет, а неученье – тьма, И хоть любая сказка ложь, да в ней намёк, Как часто не бывает худа без добра, Пусть это будет добрым молодцам урок!* (Бен Кук, «Стих из поговорок и пословиц») і да т. п.

Трэба адзначыць, што камбінацыі моўных афарызмаў і іх спалучэнні ў асобныя тэксты вельмі моцна абмежаваны такой уласцівасцю ўсіх без выключэння афарыстычных адзінак, як дыскурсіўная самастойнасць [21], што прадугледжвае вельмі нізкую ступень спалучальнасці іх з адна з адной. Таму вельмі паказальным з’яўляецца кожны выпадак камбінавання моўных афарызмаў у маўленні, а тым больш спараджэння з іх асобных тэкстаў.

Заклучэнне. Моўныя афарызмы ўтвараюць самастойную групу адзінак, якія рэгулярна ўзнаўляюцца накіталт лексічных і фразеалагічных адзінак і складаюць уласную падсістэму ў мове. Моўныя афарызмы выкарыстоўваюцца ў маўленні для адлюстравання такіх фрагментаў рэчаіснасці, як універсальныя заканамернасці, паколькі іх немагчыма непасрэдна абазначыць фразеалагічнымі і лексічнымі адзінкамі (моўныя афарызмы проціпастаўлены адначасова і адным, і другім). Моўныя афарызмы – інтэграцыйны агульны клас афарыстычных адзінак, які складаецца з прыказак і масава ўзнаўляльных літаратурных цытат (крылатых афарызмаў).

Моўныя афарызмы дыферэнцуюцца паводле адрозненняў у структуры, у адпаведнасці планаў зместу і выяўлення, у асаблівасцях ўжывання (адзінкі падзельныя / непадзельныя, варыятыўныя / неварыятыўныя, зменлівыя / нязменлівыя, нерэфэрэнтныя / рэфэрэнтныя). Моўныя афарызмы ўступаюць паміж сабой у парадыгматычныя сувязі, якія падзяляюцца на семантычныя (адзінкі сінанімічныя, антанімічныя, аманімічныя, паняццёвыя і асацыяцыйныя звязаныя), формаўтваральныя (са зменлівымі і нязменлівымі лексічнымі кампанентамі), афарызмаўтваральныя (звязаныя ўтваральнымі адносінамі або адным утваральным тыпам). У выніку сінтагматычных сувязей утвараюцца спалучэнні моўных афарызмаў у маўленні (камбінаваныя адзінкі) або асобныя тэксты з моўных афарызмаў (тэкстаўтваральныя адзінкі). Моўныя афарызмы ў выпадку спалучэння з неспрэчэдэнтнымі афарызмамі займаюць у маўленчым кантэксце, як правіла, змештава дамінуючую пазіцыю.

Літаратура

1. Верещагин, Е. М. Язык и культура: лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного / Е. М. Верещагин, В. Г. Костомаров. – М. : Русский язык, 1990. – 246 с.

2. Іваноў, Я. Я. Дыферэнцыяльныя прыметы афарызма / Я. Я. Іваноў. – Магілёў : Брама, 2004. – 160 с.
3. Іваноў, Я. Я. Афарыстычныя адзінкі ў беларускай мове / Я. Я. Іваноў. – Магілёў : МДУ імя А.А. Куляшова, 2017. – 208 с.
4. Лепешаў, І. Я. Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы : у 2 т. / І. Я. Лепешаў. – Мінск : БелЭн, 1993. – Т. 1 : А–Л. – 590 с. ; Т. 2 : М–Я. – 607 с.
5. Беларускія прыказкі, прымаўкі, фразеалагізмы / склаў Ф. Янкоўскі. – 3-е выд., дапрац. і дап. – Мінск : Навука і тэхніка, 1992. – 491 с.
6. Фразеологический словарь русского языка / под ред. А. И. Молоткова. – М. : Русский язык, 1986. – 543 с.
7. Жуков, В. П. Словарь русских пословиц и поговорок : ок. 1200 пословиц и поговорок [1966] / В. П. Жуков. – 4-е изд., испр. и доп. – М. : Русский язык, 1991. – 534 с.
8. Иванов, Е. Е. Лингвистика афоризма / Е. Е. Иванов. – Могилев : МГУ им. А.А. Кулешова, 2016. – 156 с.
9. Іваноў, Я. Я. Праблемы лінгвістычнага вывучэння афарызма / Я. Я. Іваноў. – Магілёў : Брама, 2003. – 194 с.
10. Лепешаў, І. Я. Парэміялогія як асобны раздзел мовазнаўства / І. Я. Лепешаў. – Гродна : ГрДУ ім. Я. Купалы, 2006. – 279 с.
11. Лепешаў, І. Я. Тлумачальны слоўнік прыказак / І. Я. Лепешаў, М. А. Якалцэвіч. – Гродна : ГрДУ ім. Я. Купалы, 2011. – 695 с.
12. Крылатыя выразы ў беларускай мове : тлумачальны слоўнік / М-ва адук. Рэспублікі Беларусь, Магілёўскі дзярж. ун-т ім. А.А. Куляшова. – Магілёў : МДУ ім. А.А. Куляшова, 2004. – Ч. 1 : 3 іншамоўных (еўрапейскіх і амерыканскіх) крыніц XII–XX стст. / пад рэд. Я. Я. Іванова. – 136 с.
13. Крылатыя выразы ў беларускай мове: тлумачальны слоўнік / М-ва адук. Рэспублікі Беларусь, Магілёўскі дзярж. ун-т ім. А.А. Куляшова. – Магілёў : МДУ ім. А.А. Куляшова, 2006. – Ч. 2 : 3 рускамоўных літаратурных і фальклорных крыніц XII–XX стст. / пад рэд. С. Ф. Івановай. – 208 с.
14. Іваноў, Я. Я. Крылатыя афарызмы ў беларускай мове : з іншамоўных літаратурных і фальклорных крыніц VIII ст. да н. э. – XX ст. : тлумачальны слоўнік / Я. Я. Іваноў. – Магілёў : МДУ ім. А.А. Куляшова, 2011. – 164 с.
15. Mała księga przysłów polskich / pod red. S. Nyczaja. – Radom : Oficyna Wydawnicza STON I, 1996. – 273 s.
16. Дядечко, Л. П. Крылатые слова нашего времени : толковый словарь / Л. П. Дядечко. – М. : НТ Пресс, 2008. – 797 с.
17. Ridout, R. English Proverbs Explained / R. Ridout, C. Witting. – London : Pan Books, 1969. – 223 p.
18. Прыказкі і прымаўкі : у 2 т. / склад. М. Я. Грынблат. – Мінск : Навука і тэхніка, 1976. – Т. 1. – 559 с. ; Т. 2. – 616 с.
19. Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich : t. I–IV / red. J. Krzyżanowski. – Warszawa : Państwowy Instytut Wydawniczy, 1969–1978. – Т. 1 : A–J. – 1969. – 881 s. ; Т. 2 : K–P. – 1970. – 1165 s. ; Т. 3 : R–Ż. – 1972. – 996 s. ; Т. 4 : Wstęp. Bibliografia. Słownik wyrazów staropolskich, gwarowych i obcych. Indeks hasel pomocniczych. – 1978. – 627 s.
20. Іваноў, Я. Я. Аб другасным спосабе дэрывацыі непрэцэдэнтных афарызмаў / Я. Я. Іваноў // Грани слова : сб. науч. ст. к 65-летию проф. В.М. Мокиенко / отв. ред. М. Алексеенко, Х. Вальтер. – М. : Изд-во ЭЛПИС, 2005. – С. 463–468.
21. Іваноў, Я. Я. Дыскурсіўная самастойнасць як лінгвістычная прымета афарыстычных адзінак / Я. Я. Іваноў // Вестник Полоцкого гос. ун-та. Серия А, Гуманит. науки. – 2019. – № 10. – С. 100–103.